

4. *Gin sen.*

**Videtur Radix esse Mandragoræ, est dulcis & tepida & magni pretii. In-
greditur pulmonem, restaurat spiritus & sanguinem: bibitur subinde instar po-
tionis *Châ*, vulgo The dictæ, Cum hac radice ne utare herbâ, seu radice *lîlû*
dictâ, de qua N. 32.**

RYC. 1. Nazwa *gin sen* i opis korzenia żeń-szenia *Panax ginseng* C.A. Mey. (CLEYER 1682:25): «Wygląda, że jest korzeniem mandragory, jest słodki i ciepły i o wysokiej cenie. Wchodzi do płuca, odnawia oddech i krew: piją go zawsze tak jak napój *cha*, zwany pospolicie herbatą. Z tym korzeniem nie używać ziela albo korzenia zwanego *lilu*, o którym [patrz] nr 32». Identyfikacja gatunku na podstawie transkrypcji nazwy chińskiej

Chiny. Poznawanie etnofarmacji Chin rozpoczęło się w II poł. XVII w. Pierwszą książką na temat medycyny chińskiej napisaną przez Europejczyka, jak twierdzi np. HANBURY 1862, była publikacja *Specimen Medicinæ Sini-cæ* (CLEYER 1682). Zawiera ona listę 289 surowców leczniczych (pod nazwami transkrybowanymi z języka chińskiego) wraz z krótkimi opisami (*op.cit.*:25–54), w tym korzenia żeń-szenia *Panax ginseng* C.A. Mey. (ryc. 1). Następnym autorem, który badał surowce chińskie, był ASTRUC 1740. Opisał on receptury i zastosowanie chińskich leków przeciw kile (*lues*) oraz próbował rozpoznać próbki ich składników (surowców) przysłane mu z Chin. Kolejne okazy roślin leczniczych zbierał w Chinach dopiero Aleksandr TATARINOV (1817–1886) w latach 1840–1850, sporządził ich atlas oraz wydał katalog (TATARINOV 1856). Po nim przyczynki o materii medycznej Chin pisali HANBURY 1862 oraz Frederick Porter SMITH. On to, zbierając okazy materii medycznej dostępne w handlu chińskim i zgłębiając tamtejszą literaturę, skatalogował pod nazwami transkrybowanymi, chińskimi i botanicznymi (oznaczenia gatunków nie zawsze poprawnie) kilkaset surowców roślinnych (SMITH 1871). Autorów tych cytowali kolejni piszący o materii medycznej Chin: SOUBEIRAN 1874 i wreszcie BRETSCHNEIDER 1898, który ogłosił książkę będącą niejako podsumowaniem XIX-wiecznej wiedzy botanicznej o Chinach. Prócz tego kilku botaników opisywało wcześniej gatunki rosnące w Chinach: James CUNNINGHAM (zm. ok. 1709) będący w Chinach w latach 1698–1703, oraz Pehr OSBECK (1823–1805) przebywający w latach 1750–1752 w Kantonie (CHI-MING I WATSON 2013:212,215), dalej REEVES, ABEL, LOUREIRO, WILLIAMS,

BRIDGMAN, BUNGE, HOFFMAN, SCHULTES, HANCE, MAYERS, SWINHOE, SAMPSON i WILLIAMSON (SMITH 1871:v). To ważne, gdyż kraj ten pozostawał zasadniczo zamknięty dla intruzów, w tym europejskich badaczy, do 1860 r. (CHI-MING I WATSON 2013:212), co tylko powiększa zasługi tych botaników w poznaniu jego przyrody. Mimo tych wysiłków, do XX w. wiedziano o roślinnej materii medycznej tego kraju nadal niezwykle mało, a surowce lecznicze poza kilkoma, którymi handlowano z Rosją (rzewień *Rheum* L. – zob. s. 236), choć opisywane w europejskiej literaturze farmaceutycznej, wydają się być niemal niedostępne na rynku zielarskim. Historyk medycyny SZUMOWSKI 1935:30 podsumował to następująco (w okresie międzywojennym!): «Chińczycy używają olbrzymiej ilości leków ze świata roślinnego. [...] Są to rośliny przeważnie nieużywane w medycynie europejskiej i dlatego mogą się tam kryć środki lecznicze prawdziwie wartościowe».

W kolekcjach muzealnych i zielnikowych w Europie, wywodzących się z dawnych kolekcji przyrodniczych, mogą znajdować się rozproszone próbki chińskich surowców leczniczych nawet z XVIII w.; zbadano takie w zbiorze Hansa SLOANEA w *Natural History Museum* w Londynie (ZHAO I IN. 2015). W XIX w. skutkiem ożywienia handlu niektórymi surowcami leczniczymi zdołano opisać więcej okazów materii medycznej z punktu widzenia samego handlu – tu można przytoczyć towaroznawczy (ale nie farmaceutyczny) przegląd chińskich surowców roślinnych (SCHOTT 1843:255–377). Jednak botaniczna wiedza o roślinach macierzystych tych towarów nadal niemal nie istniała lub stanowiła zbiór informacji

o wątpliwej jakości i użyteczności. Przykładem tego jest odwieczny spór o gatunki rzewienia (zob. s. 236).

Starano się też poznać elementy systemu medycyny chińskiej. Akupunkturę jako pierwszy Europejczyk opisał holenderski lekarz TEN RHYNE 1683⁴⁷, a opracowania nauki o badaniu i leczeniu pulsu oraz o diagnozie z wyglądu języka podał ówże CLEYER 1682. Przegląd surowców leczniczych, ale i krytykę medycyny chińskiej przedstawił DORÉ 1920 w pracy o terapii i higienie w Chinach, i, jak głosił podtytuł, o wpływie przesądów na rozwój tamtejszych nauk medycznych i farmaceutycznych.

Indie opisano pod względem farmaceutycznym stosunkowo najwcześniej i najdokładniej. W całym XIX w. w literaturze farmakognostycznej znalazło się wiele hinduskich surowców. Bogaty ich przegląd opublikował już na pocz. XIX w. Whitelaw AINSLIE (1767–1837), badacz etnofarmacji Indii (AINSLE 1813 i AINSLE 1826), były to pierwsze opracowania z tego rejonu świata (VAN DER HOEVEN 1847:410). Następnie John Forbes ROYLE (1798–1858), botanik, podróżnik i dyrektor ogrodu botanicznego w Saharanpur (WINCKLER 1854:567), pozostawił po sobie niezwykle dzieło pt. *An essay on the antiquity of Hindoo medicine, including an introductory lecture to the course of Materia medica* – „Esej o starożytności medycyny hinduskiej obejmujący wstępny wykład kursu materii medycznej” (ROYLE 1837), cykl rozpraw w rzeczywistości znacznie szerszych: o kulturze, gospodarce, nauce, medycynie i historii Indii, i jej historycznych powiązaniach z antycznymi medycynami otaczających kultur: arabskiej, chińskiej czy greckiej. Pisał o łączących i różniących je surowcach leczniczych oraz porównał elementy terapii indyjskiej z innymi medycynami. Kolejne opracowanie wydał MARTIUS 1853. Należy jednak zauważyć, że wielokrotnie nazwę „Indie” rozumiano szerzej, jako dalekowschodnią Azję, więc MARTIUS 1853 w opracowaniu „indyjskiej” materii medycznej znajdującej się w zielniku uniwersytetu w Erlangen określał miejsca pochodzenia okazów jako: Singapur, Jawa, Himalaje... Cytując niektóre dane z tej publikacji, DEY 1867 skatalogował materię medyczną obecną w handlu na obszarze Indii Brytyjskich. Zainteresowanie indyjską materią medyczną zaowocowało wresz-

cie wydaniem przez Anglików pierwszej farmakopei Indii (PH. IND. 1868) oraz komentarza (FLÜCKIGER I HANBURY 1874). Potem DUTT 1877 skompilował indyjskie dzieła sanskryckie na temat materii medycznej i wydał jej przegląd botaniczo-lekarski w układzie taksonomicznym. Najobszerniejszym dziełem na ten temat, zamykającym wiek XIX, jest sześciotomowa *Pharmacographia Indica* (DYMCK I IN. 1890–1893), obejmująca rośliny indyjskie lub sprowadzane tam. Uwagę zwraca, że zdecydowano się w niej uwzględnić pewne pojedyncze surowce niezidentyfikowane naówczas botanicznie, np. bulwki zwane *jadwar*, proszek Goa (*op.cit.* (1):20,501). *Pharmacographia Indica* jest o tyle ciekawa, że pozwalała poznać odmienne tamtejsze zastosowania roślin znanych też w Europie.

W XX w. podsumował i skompilował wiedzę o materii medycznej i recepturze oraz wzbogacił o nowe wiadomości ROBERTS 1931. Dzięki ożywionemu handlowi wiadomości o materii medycznej z tego rejonu świata, jak i same surowce, zasilają w widoczny sposób rynek materii medycznej (a także ogólniej towarów kolonialnych) oraz publikacje farmaceutyczne już od początku XIX w.

Starano się poznawać indyjskie systemy medyczne. Elementy ajurwedy przedostawały się już w XVII w. do medycyny chińskiej, jak diagnoza z języka (CLEYER 1682). Ajurwedę jako całość opisał HESSLER 1844–1850.

Ameryka Północna. Pierwsi osadnicy europejscy w Massachusetts (pocz. XVII w.) używali przywiezionych z Europy książek o roślinach leczniczych. W XVIII w. stosowali dyspensatoria angielskie, np. edynburskie (HOBBS 1991:181). Było to rozsądne wobec podobieństwa flory północnoamerykańskiej do europejskiej. Początki naukowej znajomości północnoamerykańskiej materii medycznej miały przez to charakter spekulatywny i oparte były tylko na przesłankach taksonomicznych. Przyjęto w historiografii, że jest to zasługą niemieckiego botanika Johanna Davida SCHÖPFA (1752–1800)⁴⁸, który podróżował po Ameryce Północnej w latach 1783–1784, poznając wielu amerykańskich przyrodników i czyniąc obserwacje przyrodnicze. Po powrocie do

⁴⁷ Bibliografię prac o akupunkturze podał DUNGLISON 1839:27n.

⁴⁸ Biogram SCHÖPFA podał KREMERS E. 1903: *Johann David Schöpf*. Bulletin of the Lloyd Library of Botany, Pharmacy and Materia Medica. J.U. & C.G. Lloyd, 6, Reproduction Series No. 3: 3–6.